

Aktualne poglądy na etiopatogenezę reumatoidalnego zapalenia stawów

Current opinions on etiopathogenesis of rheumatoid arthritis

Agnieszka Jura-Półtorak, Krystyna Olczyk

STRESZCZENIE

Reumatoidalne zapalenie stawów jest przewlekłą, autoimmunologiczną chorobą tkanki łącznej, charakteryzującą się nieswoistym, symetrycznym zapaleniem stawów. Choroba ta należy do najbardziej złożonych pod względem patogenezy chorób autoimmunologicznych. O ryzyku jej rozwoju oraz ciężkości przebiegu stanowią czynniki genetyczne, środowiskowe i zaburzenia immunologiczne.

W niniejszej pracy przedstawiono aktualne poglądy na temat etiopatogenezy reumatoidalnego zapalenia stawów.

SŁOWA KLUCZOWE

reumatoidalne zapalenie stawów, genetyczne czynniki ryzyka, środowiskowe czynniki ryzyka, zaburzenia immunologiczne, cytokiny prozapalne

ABSTRACT

Rheumatoid arthritis is a chronic, systemic autoimmune connective tissue disease characterized by the non-specific, arthritis of symmetric joint. Rheumatoid arthritis presents an extremely complex disease manifested by a number of autoimmune phenomena. Susceptibility genes, environmental and immunological factors play of an important role as initiating agents.

The paper reviews current opinions on the etiopathogenesis of rheumatoid arthritis.

KEY WORDS

rheumatoid arthritis, genetic risk factors, environmental risk factors, immune disorders, proinflammatory cytokines

Katedra i Zakład Chemii Klinicznej i Diagnostyki Laboratoryjnej Wydziału Farmaceutycznego z Oddziałem Medycyny Laboratoryjnej Śląskiego Uniwersytetu Medycznego w Katowicach

ADRES

DO KORESPONDENCJI:

Dr n. med. Agnieszka Jura-Półtorak
Katedra i Zakład Chemii Klinicznej i Diagnostyki Laboratoryjnej Wydziału Farmaceutycznego z Oddziałem Medycyny Laboratoryjnej Śląskiego Uniwersytetu Medycznego w Katowicach
ul. Jedności 8
41-200 Sosnowiec
tel. 32 364 11 50
e-mail: ajura@sum.edu.pl

Ann. Acad. Med. Siles. 2011, 65, 4, 51–57
Copyright © Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach
ISSN 0208-5607

WPROWADZENIE

Reumatoidalne zapalenie stawów (RZS) jest najczęstszą przewlekłą, układową chorobą tkanki łącznej o podłożu autoimmunologicznym. Choroba ta charakteryzuje się symetrycznym zapaleniem stawów, degradacją chrząstki stawowej i nasad kości oraz występowaniem zmian pozastawowych i powikłań układowych, w tym zapalenia naczyń, amyloidozy reaktywnej i włóknienia płuc. Przebieg tego schorzenia, pomimo stosowanej farmakoterapii, ma charakter przewlekły, z nawrotami prowadzącymi do postępującego zniszczenia chrząstki stawowej i tkanek okołostawowych, deformacji stawów oraz niepełnosprawności i przedwczesnej śmierci pacjenta [1,2,3,4,5,6]. Częstość zachorowań na RZS, w zależności od populacji waha się od 0,5 do 1,5% [4,5,7]. W Polsce na RZS choruje około 1% dorosłej populacji, co oznacza, że schorzenie to przyczynia się do niepełnosprawności i/lub inwalidztwa około 400 tys. osób. Szacuje się, że co czwarty chory wymaga leczenia operacyjnego na skutek zniszczenia m.in. dużego stawu, np. kolanowego. Po pięciu latach choroby około 50% pacjentów traci zdolność do wykonywania pracy, a po 10 latach odsetek ten wzrasta do 100 [8]. Największa zapadalność na wspomnianą chorobę przypada na 4–5 dekadę życia, przy czym kobiety chorują 2–3 razy częściej niż mężczyźni [4,5,8]. Patogeneza RZS nie jest w pełni poznana. Przyjmuje się, że znaczącą rolę w zapoczątkowaniu procesu chorobowego odgrywają predyspozycje genetyczne, czynniki środowiskowe, zakażenia bakteryjne lub wirusowe, zaburzenia immunologiczne czy też reaktywne formy tlenu [9,10,11,12,13,14].

UDZIAŁ CZYNNIKÓW GENETYCZNYCH W ETIOLOGII REUMATOIDALNEGO ZAPALENIA STAWÓW

Istotną rolę w etiopatogenezie RZS przypisuje się czynnikom genetycznym, których udział w wystąpieniu tej choroby szacuje się na około 40–60% [10,12,13]. Do chwili obecnej nie udało się wykryć jednego genu, który może być odpowiedzialny za zwiększone ryzyko zapadalności na to schorzenie [9,15].

Spośród potencjalnych czynników genetycznych związanych ze zwiększoną zachorowalnością na RZS wyróżnia się m.in. występowanie tzw. wspólnego epitopu w cząsteczkach HLA klasy II, polimorfizm genów niektórych

metaloproteinaz macierzowych (MMPs), w tym metaloproteinazy macierzowej 1 (MMP-1) i metaloproteinazy macierzowej 3 (MMP-3), jak również polimorfizm genów cytokin prozapalnych, zwłaszcza czynnika martwicy nowotworów α (TNF- α), interleukiny 1 β (IL-1 β) oraz interleukiny 4 (IL-4) [8,9,10,12,16].

O istotnym wpływie czynników genetycznych w zapoczątkowaniu procesu chorobowego może świadczyć zwiększona u osób chorych na RZS – w porównaniu z ogólną populacją – częstość występowania antygenów zgodności tkankowej (HLA) klasy II, takich jak: HLA-DR4, HLA-DR1, HLA-DR10 i HLA-Dw16 [8,9,10,11,17]. I tak ekspresję HLA-DR 4 zaobserwowano u około 70% osób chorych i tylko u około 30% zdrowych [8,9,10,11,15]. Antygen HLA-DR4 stwierdzono m.in. u osób rasy białej chorych na RZS, zamieszkujących m.in. Amerykę Północną i Europę oraz u Japończyków [8,9,11]. Z kolei u niektórych mieszkańców Azji opisano zależność między zwiększoną zachorowalnością na RZS a występowaniem antygeny HLA-DR1 [8,10,11]. Wiele badań wykazało związek między allelami HLA-DR, które odgrywają istotną rolę w regulacji odpowiedzi immunologicznej a podatnością i przebiegiem RZS. Występowanie antygenów HLA klasy II u osób chorych na RZS jest również ściśle powiązane z progresją tego schorzenia, w tym zwiększoną degradacją stawów [9,10,16,18].

Główne różnice w budowie alleli cząsteczki HLA-DR wiążą się ze zmianami w łańcuchu β tej cząsteczki. Do cząsteczek HLA-DR związanych z predyspozycją rozwoju RZS zalicza się: DR β 1*0401, DR β 1*0404, DR β 1*0405, DR β 1*0408, DR β 1*0101 (HLA-DR1), DR β 1*1001 i DR β 1*1402 (HLA-Dw16). Analiza molekularna cząsteczek HLA-DR wykazała, że zawierają one – z wyjątkiem Dr β 1*1001, w której doszło do zamiany argininy na lizynę w pozycji 70 – takie same aminokwasy w pozycjach 70–74 [9]. Wspomniana sekwencja aminokwasów określana jest „wspólnym epitopem” (*shared epitope* – SE) [9,10,16,17].

Przyjmuje się, że występowanie „wspólnego epitopu” odpowiada za około 30% ogólnego ryzyka genetycznego rozwoju RZS [12]. W ostatnich latach zwrócono ponadto szczególną uwagę na bezpośredni związek „wspólnego epitopu” z występowaniem przeciwciał przeciwko cytrulinowanym peptydom

(anty-CCP) w osoczu krwi osób chorych [10]. Stwierdzono, że obecność „wspólnego epitopu” łączy się tylko ze zwiększonym ryzykiem wystąpienia RZS anty-CCP dodatniego, nie ma natomiast wpływu na występowanie RZS anty-CCP ujemnego [9,19]. Allele HLA-DR zawierające „wspólny epitop” wpływają nie tylko na zwiększoną zapadalność na RZS, ale również na cięższy i bardziej destrukcyjny – związany z bezpośrednim efektem działania przeciwciał anty-CCP – przebieg tej choroby [9,19].

W etiopatogenezie RZS podłoże genetyczne tworzą także polimorficzne geny spoza układu HLA, a większość z nich reguluje przebieg odpowiedzi nabytej. Do najważniejszych z nich należą polimorficzne odmiany takich genów, jak: PTPN22, który odpowiedzialny jest za kodowanie fosfatazy tyrozynowej Lyp – enzym regulujący aktywację limfocytów, geny kodujące cząsteczki, które dostarczają sygnały kostymulacji (CD40, CD28) lub wygaszające aktywność limfocytów T (CTLA4), czy też białko STAT 4, które bierze udział w inicjacji i stabilizacji syntezy cytokin prozapalnych, takich jak: IL-12, IL-15 i IL-23 [16,20].

W ostatnich latach poświęcono również dużo uwagi analizie polimorfizmu genów enzymów proteolitycznych, należących do rodziny MMPs, biorących udział m.in. w degradacji kości i chrząstki stawowej w przebiegu RZS [10,21,22]. Najintensywniej badanymi proteinazami w przebiegu tej choroby są MMP-1 oraz MMP-3 [21,22]. Region promotora genu MMP-3 jest charakteryzowany przez polimorfizm w pozycji -1612 ins/del A, którego jeden allel zawiera sześć adenozyń (6A), a drugi pięć (5A). Badania przeprowadzone na populacji europejskiej wykazały związek polimorfizmu -1612 ins/del A ze zwiększoną progresją zmian radiologicznych w uszkodzonych stawach u osób chorych. Ponadto u chorych z genotypem 6A/6A stwierdzono większy niż u pacjentów z genotypem 5A/5A wzrost degradacji stawów [10,23]. Natomiast region promotora genu MMP-1 cechuje się polimorfizmem związanym z insercją guaniny – 1G/2G w pozycji -1607. Allel 2G wpływa na zwiększoną aktywność transkrypcyjną, ponieważ delekcja guaniny tworzy miejsce wiązania dla czynników transkrypcyjnych EST [21]. Ponadto we krwi osób chorych z genotypem 2G/2G stwierdza się wyższe wartości wskaźników stanu zapalnego, w tym wartość OB, niż u pacjentów z genotypem 1G/1G [21,23].

Kolejnym czynnikiem genetycznym mającym znaczny wpływ na zapadalność na RZS są polimorfizmy dotyczące genu dla TNF- α [24]. Obecnie do najintensywniej badanych polimorfizmów genu dla TNF- α – w kontekście zapadalności na wspomnianą chorobę – należą polimorfizmy w pozycjach -238 G/A, -308 G/A oraz +489 G/A [10]. Stwierdzono związek występowania agresywnej, nadżerkowej postaci RZS u pacjentów z genotypem -238G/G [24,25,26]. Z kolei w badaniach osób chorych na RZS, u których oceniano wpływ polimorfizmu genu dla TNF- α w pozycji -308 na skuteczność terapii anty-TNF- α , wykazano znacznie częstsze występowanie allelu -308 A u pacjentów nieodpowiadających na zastosowane leczenie [27]. Natomiast w przypadku polimorfizmu genu dla TNF- α w pozycji +489 A, zasugerowano możliwość ochronnego wpływu allelu +489 A na progresję zmian radiologicznych w stawach osób chorych [28].

W obrębie genu IL-1 β zostało zidentyfikowanych kilka polimorfizmów punktowych (*single nucleotide polymorphisms* – SNPs) [10]. Najważniejsze polimorfizmy genu tej cytokiny prozapalnej zostały zlokalizowane w obszarze promotora, tj. -511 C/t i -31 T/C, jeden w eksonie 5+3953C/T, jeden w eksonie 4 +3263 C/T [29]. Wszystkie wymienione polimorfizmy wykazują związek z masą kostną oraz biochemicznymi markerami obrotu kostnego [10,29]. Funkcja, jaką interleukina-1 β odgrywa w zapaleniu, sugeruje, że polimorfizmy punktowe w obrębie genów tej cytokiny mogą w znaczący sposób wpływać na zwiększoną zapadalność na RZS [10].

Podobnie jak interleukina 1 β , również interleukina 4 oraz receptor interleukiny 4 (IL-4R) pełnią istotną funkcję w patogenezie RZS. W przebiegu choroby dochodzi do zmniejszenia się syntezy tej cytokiny i jej receptora, co przyczynia się do słabszej odpowiedzi autoimmunologicznej typu komórkowego w zapaleniu stawów. Najważniejszymi polimorfizmami zlokalizowanymi w obrębie genu IL-4 są SNP w pozycji -590 C/T oraz powtórzenia tandemowe o długości 70 par zasad, umiejscowione na trzecim intronie [10,30]. Z kolei najistotniejsze polimorfizmy genu receptora IL-4 są 150V i Q551R, występujące w obrębie sekwencji kodującej ważne funkcjonalnie regiony cząsteczki IL-4R. Zwiększona aktywność IL-4 związana z polimorfizmem SNP -590 IL-4 może przekładać się na cięższy przebieg RZS [10]. Ponadto u pacjentów nosicieli allelu T stwierdzono

wyższe niż u nosicieli allelu A wartości parametrów określających stopień aktywności choroby, liczbę bolesnych i obrzękniętych stawów, jak i wartość OB we krwi [21,30]. Występowanie polimorfizmu SNP 150V IL-4R wykazuje również silną korelację z szybkim rozwojem nadżerek w stawach osób chorych na RZS po dwóch latach choroby. Wspomniany polimorfizm genu receptora IL-4 traktowany jest jako nowy genetyczny marker, służący do wcześniejszego przewidywania rozwoju nadżerek w stawach u pacjentów, u których występuje ten polimorfizm [30].

UDZIAŁ CZYNNIKÓW ŚRODOWISKOWYCH W ETIOLOGII RZS

Obok czynników genetycznych, szczególną rolę w etiopatogenezie RZS pełnią także czynniki środowiskowe, w tym palenie tytoniu, długotrwały stres, niewłaściwa dieta czy intensywny wysiłek fizyczny [9,15,31,32]. Wykazano ponadto, że występowanie czynników środowiskowych i „wspólnego epitopu” w cząsteczkach HLA klasy II potęguje swoje działanie, zwiększając tym samym ryzyko wystąpienia RZS bardziej niż każdy z tych czynników osobno [9,32,33].

Palenie tytoniu jest obecnie najlepiej poznany czynnik środowiskowy, który zwiększa nie tylko ryzyko rozwoju RZS, ale i ciężkość przebiegu choroby, m.in. koreluje z objawami pozastawowymi i słabszą odpowiedzią na farmakoterapię [20]. Zależność ta dotyczy szczególnie chorych, którzy w haplocyocie mają cząsteczki HLA-DR zawierające „wspólny epitop”, oraz we krwi których stwierdza się swoiste przeciwciała dla cytrulinowanych peptydów. Wskazuje to, że cytrulinacja białek, często towarzysząca odpowiedzi zapalnej w przebiegu RZS, inicjuje swoistą odpowiedź immunologiczną tylko u osób chorych o określonej predyspozycji genetycznej [34].

Przypuszcza się, że antygenami inicjującymi proces chorobowy w przebiegu RZS mogą być również czynniki zakaźne, jak np. retrowirusy czy herpeswirusy, które u osób z wrażliwym genotypem mogą doprowadzić do ujawnienia się tego schorzenia. Do drobnoustrojów, które uważa się za istotny czynnik mogący wywołać RZS, zalicza się wirusy należące do rodziny *Retroviridae*, w tym *human T cell leukemia virus type 1* (HTLV-1) czy wirusy z rodziny *Herpesviridae* m.in: *human herpesvirus 6* (HHV-6), *human herpesvirus 5* (HHV-5), zwany wiru-

sem cytomegalii (CMV) oraz *human herpesvirus 5* (HHV-5), zwany wirusem Epsteina-Barr (EBV) [15,16,35,36,37]. Ostatni z wymienionych wirusów wykrywany jest w wymazach pochodzących z gardła osób chorych na RZS. Wspomniani pacjenci również wykazują obniżoną reakcję limfocytów cytotoksycznych T w odpowiedzi immunologicznej indukowanej przez EBV [15].

Proces zapalny w przebiegu RZS może zostać także wywołany przez drobnoustroje z rodzaju *Mycoplasma* czy też przez zmiany w składzie fizjologicznej flory bakteryjnej jelita osób chorych, spowodowanej m.in. znacznym wzrostem liczby *Clostridium perfringens* [37,38]. Badania pacjentów z wczesną postacią RZS (< 6 miesięcy) wykazały, że ich flora jelitowa różni się w znaczący sposób od flory bakteryjnej jelita osób zdrowych, szczególnie pod względem liczby beztlenowych bakterii Gram-dodatnich [39,40]. U osób chorych na RZS zakażonych bakteriami z rodzaju *Mycoplasma* stwierdza się obecność w surowicy krwi przeciwciał przeciwko tzw. białkom szoku termicznego, natomiast w płynie stawowym, zarówno pacjentów zakażonych bakteriami *Mycoplasma*, jak i z zaburzeniami we florze bakteryjnej jelita, stwierdza się obecność limfocytów T gamma-delta (Tgd), które pod wpływem antygenów bakteryjnych ulegają proliferacji [39,40]. Ponadto w surowicy krwi u chorych na RZS wykazano podwyższone stężenie fosfolipazy C, syntetyzowanej przez niektóre szczepy bakterii z rodzaju *Clostridium* [38].

Najnowsze badania wskazują również na istotną rolę w etiopatogenezie RZS zakażeń jamy ustnej bakteriami, m.in. *Porphyromonas gingivalis*, powodującymi paradontozę [41]. We krwi i płynie stawowym osób chorych stwierdza się DNA *Porphyromonas gingivalis* oraz swoiste dla tej bakterii przeciwciała. Wykazano, że *Porphyromonas gingivalis* zakaża śródbłonek naczyń krwionośnych i może rozsiewać się drogą krwi, a w badaniach *in vitro* powoduje apoptozę chondrocytów, co wskazuje na jej udział w degradacji chrząstki stawowej. Ponadto zakażenie *Porphyromonas gingivalis* może zapoczątkować odpowiedź autoimmunizacyjną, ponieważ enzymy proteolityczne wspomnianej bakterii rozkładają lizynę i argininę w części stałej (Fc) IgG, tworząc tym samym epitop, który jest rozpoznawany przez czynnik reumatoidalny. Jednocześnie jest to jedyna bakteria, która posiada enzym przekształcający aminokwas argininę w cytrulinę

– deiminazę peptydyloargininy, a odpowiedź autoimmunizacyjna na cytrulinowane peptydy jest cechą charakterystyczną dla RZS [20].

UDZIAŁ UKŁADU IMMUNOLOGICZNEGO W PATOGENEZIE RZS

Mechanizmy komórkowe

Pierwszym etapem aktywacji układu immunologicznego i procesu zapalnego w błonie maziowej stawów w przebiegu RZS jest prezentacja niezidentyfikowanego jak dotąd antygeny przez komórki prezentujące antygen (APC) pomocniczym limfocytom T [15,42]. Antygeny są prezentowane przez różne typy komórek, głównie przez makrofagi, limfocyty B, a także fibroblasty, komórki śródbłonna i komórki dendrytyczne. Limfocyty B, w odróżnieniu od limfocytów T, rozpoznają antygeny w formie natywnej poprzez immunoglobulinę (Ig) związaną z błoną komórki. Limfocyty T rozpoznają peptydy antygenowe związane z autologicznymi cząsteczkami głównego układu zgodności tkankowej klasy I i II. Prowadzi to do aktywacji limfocytów T CD4+, rozpoczynając tym samym fazę efektorową odpowiedzi immunologicznej [15,42].

Limfocyty T, które mają podstawowe znaczenie w odpowiedzi na nieznaną dotąd antygen, wydają się pełnić istotną rolę w patogenezie RZS. Limfocyty T występujące w błonie maziowej ulegają aktywacji i niszczą tkanki okołostawowe na drodze wielu mechanizmów, związanych m.in. z inicjacją, a następnie podtrzymywaniem procesu zapalnego, w tym przez wydzielane przez wspomniane komórki cytokiny, takie jak: TNF- α , interleukina 2 (IL-2), interferon γ (IFN- γ). Ponadto niektóre klony limfocytów T mają zdolność do stymulacji syntezy interleukiny 1 (IL-1), receptora interleukiny 1 (IL-1 Ra) oraz metaloproteinaz macierzowych i ich tkankowych inhibitorów (TIMPs) [15,43,44,45]. Limfocyty T powodują też aktywację limfocytów B, synowocytów oraz fibroblastów, przyczyniając się do ich proliferacji i zwiększonego wytwarzania przeciwciał [15,43,44].

Oprócz limfocytów T, w patogenezie RZS biorą udział również inne typy komórek i cząsteczek o wielokierunkowym działaniu. Do takich komórek zalicza się m.in. makrofagi, granulocyty obojętnochłonne (neutrofile), komórki tuczne, komórki dendryczne. Pierwsze z nich nie tylko pełnią rolę komórek prezentujących antygen,

ale również są źródłem wielu cytokin prozapalnych – głównie IL-1, TNF- α , interleukiny 6 (IL-6), interleukiny 8 (IL-8), a także IL-1 Ra, metaloproteinaz macierzowych oraz mediatorów reakcji zapalnej [45,46,47].

W patogenezie RZS uczestniczą również granulocyty obojętnochłonne, które fagocytują powstałe kompleksy immunologiczne. Neutrofile gromadzą się w płynie stawowym, gdzie stanowią dominującą populację leukocytów. Przemieszczanie się granulocytów obojętnochłonnych z naczyń krwionośnych do stawu jest skoordynowane z naciekaniem limfocytów Th17. Neutrofile biorą udział w odpowiedzi zapalnej, syntetyzując cytokiny, proteazy, składowe dopełniacza czy reaktywne formy tlenu. W stawie czas przeżycia neutrofilii jest wydłużony dzięki zwiększonej ekspresji czynnika transkrypcyjnego FOX O3 [48,49].

Do nasilenia procesu zapalnego przyczyniają się również komórki tuczne znajdujące się w błonie maziowej, które po aktywacji mogą uwalniać wiele mediatorów zapalnych. Udowodniono, że w aktywacji synowialnych komórek tucznych biorą udział kompleksy immunologiczne, zawierające cytrulinowane białka i swoiste dla nich autoprzeciwciała, a także cytokiny, np. IL-33 [50]. Ponadto komórki tuczne syntetyzują tryptazę – enzym, który m.in. podczas zapalenia pobudza komórki nabłonka, mięśni gładkich i fibroblastów do wytwarzania cytokin zapalnych oraz aktywuje proces nowotworzenia naczyń krwionośnych. Komórki tuczne są również bogatym źródłem IL-17 i wydzielają enzymy przekształcające IL-1 β w formę aktywną biologicznie. W związku z tym komórki tuczne są aktywnymi uczestnikami procesów patogennych w przebiegu RZS [48].

Komórki dendryczne są komórkami prezentującymi antygen. W zależności od stopnia ich dojrzałości i podtypu mogą indukować odpowiedź immunologiczną lub utrzymywać stan tolerancji immunologicznej. We krwi osób chorych z aktywną postacią RZS liczba komórek dendrycznych jest mała, ponieważ gromadzą się one w błonie maziowej. Synowialnym komórkom dendrycznym przypisuje się udział w podtrzymywaniu migracji innych komórek, tworzeniu ektopowej tkanki limfatycznej i uczynianiu autoreaktywnych limfocytów T. Natomiast w okresie remisji choroby we krwi pacjentów zwiększa się liczba komórek dendrycznych o właściwościach tolerogennych [48].

Czynniki humoralne

Główną rolę w patogenezie RZS pełnią również cytokiny prozapalne, m.in. TNF- α , IL-1 β , IL-17, które w znaczący sposób wpływają na proces zapalny [43,45,46,47,48,49,50,51,52,53]. Wspomniane cytokiny odgrywają rolę w stymulacji procesów katabolicznych w tkance chrzęstnej i biorą czynny udział w degradacji chrząstki w przebiegu RZS. Do głównych cytokin prozapalnych, stymulujących wydzielanie z naciekających komórek zapalnych metaloproteinaz macierzowych, odpowiedzialnych za przebudowę macierzy pozakomórkowej należą TNF- α oraz IL-1 β [43,44].

Istotną rolę w rozwoju RZS przypisuje się także IL-17 oraz cytokinom, które biorą udział w powstawaniu limfocytów Th17, m.in. IL-23 i IL-21. Interleukina 17 syntetyzuje nie tylko limfocyty Th17, ale także inne typy komórek, w tym makrofagi, komórki tuczne i neutrofile. Ma ona właściwości prodestrukcyjne, pobudza również komórki nabłonkowe, śródbłónka i fibroblasty do syntezy cytokin prozapalnych, w tym IL-1 β , IL-6 i IL-8, promujących proces zapalny i rozwój komórek Th17, metaloproteinaz macierzowych, degradujących składniki macierzy pozakomórkowej tkanki łącznej [49]. W procesie zapalnym toczącym się przebiegu RZS duże znaczenie ma oś IL-17–IL-23, a interakcje zachodzące między wymienionymi cytokinami odgrywają istotną rolę nie tylko w początkowym etapie zapalenia, ale również w fazie destrukcyjnej, w której dochodzi do osteoklastogenezy. Ponadto wykazano, że

u chorych stężenie IL-23 dodatnio koreluje ze stężeniem IL-17 w płynie stawowym oraz ze stężeniem IL-17 i TNF- α w surowicy krwi [52].

W surowicy krwi chorych na RZS stwierdza się również zwiększone stężenie IL-23 i IL-21, które korelują z aktywnością choroby. Interleukina-23 zwiększa pulę limfocytów Th17 oraz wpływa na homeostazę kości, stymulując ekspresję RANKL (ligand receptora aktywującego jądrocy czynnik NF- κ B), natomiast IL-21 wpływa zarówno na odpowiedź nabytą (promuje m.in. powstawanie limfocytów Th17 i limfocytów B pamięci immunologicznej), jak i zapalną (stymuluje fibroblasty i komórki nabłonkowe do syntezy wielu mediatorów zapalenia) [49,52].

W patogenezie RZS ważną rolę pełnią także cząsteczki adhezyjne, których synteza w znacznym stopniu pobudzana jest przez cytokiny, m.in. TNF- α , IL-1 oraz IL-6 [15,54]. U osób chorych na RZS, w śródbłónku naczyń błony maziowej stawów stwierdza się zwiększoną ekspresję m.in. P-selektyny i E-selektyny oraz ICAM-1. Ponadto wykazano zwiększoną ekspresję integryn, m.in. VLA-5 w komórkach warstwy wyściółkowej błony maziowej stawów oraz ekspresję antygenów czynnościowych limfocytów – LFA-1, a także VLA-4 i ICAM-1 w ziarninie reumatoidalnej. W płynie stawowym, pobranym od pacjentów chorych na RZS stwierdza się również zwiększone stężenie cząsteczek MAC-1, VLA-1, VLA-3 i VLA-6 oraz E-selektyny przy jednoczesnym obniżeniu L-selektyny [15,54,55].

PIŚMIENNICTWO

- Lee D.M., Weinblatt M.E. Rheumatoid arthritis. *Lancet* 2001; 358: 903–911.
- Olewicz-Gawlik A., Hrycaj P. Jakość życia chorych na reumatoidalne zapalenie stawów – badania własne i przegląd literatury. *Reumatologia* 2007; 45(6): 346–349.
- Wisłowska M., Jakubicz D., Olczyk-Wrochna K. Znaczenie układu OPG/RANKL/RANK w destrukcji kości w przebiegu reumatoidalnego zapalenia stawów. *Reumatologia* 2009; 47(2): 67–74.
- Filipowicz-Sosnowska A., Stanisławska-Biernat E., Zubrzycka-Sienkiewicz A. Reumatoidalne zapalenie stawów. *Reumatologia* 2004; 42: 1–16.
- Thustochowicz W., Brzosko M., Filipowicz-Sosnowska A. i wsp. Stanowisko Zespołu Ekspertów Konsultanta Krajowego ds. Reumatologii w sprawie diagnostyki i terapii reumatoidalnego zapalenia stawów. *Reumatologia* 2008; 46: 111–114.
- Onozaki K. Etiological and biological aspects of cigarette smoking in rheumatoid arthritis. *Inflamm. Allergy Drug. Targets* 2009; 8(5): 364–368.
- Tobón G.J., Youinou P., Saraux A. The environment, geo-epidemiology, and autoimmune disease: Rheumatoid arthritis. *J. Autoimmun.* 2010; 9: A288–A292.
- Barancewicz-Łosek M., Berny-Moreno J. Zmiany skórne w przebiegu reumatoidalnego zapalenia stawów. *Post. Derm. Alergol.* XXI 2004; 6: 300–305.
- Trefler J., Paradowska-Gorycka A., Matyska-Piekarska E., Rell-Bakalarska M., Wojciechowska B., Łącki J. K. Wpływ czynników genetycznych na rozwój i ciężkość przebiegu reumatoidalnego zapalenia stawów – część I. *Pol. Merk. Lek.* 2009; 27(158): 157–160.
- Trefler J., Paradowska-Gorycka A., Łącki J.K. Wpływ czynników genetycznych na rozwój i ciężkość przebiegu reumatoidalnego zapalenia stawów – część II. *Pol. Merk. Lek.* 2009; 27(158): 161–165.
- Alamanos Y., Drosos A.A. Epidemiology of adult rheumatoid arthritis. *Autoimmun. Rev.* 2005; 4(3): 130–136.
- Orozco G., Rueda B., Martin J. Genetic basis of rheumatoid arthritis. *Biomed. Pharmacother.* 2006; 60(10): 656–662.
- Orozco G., Barton A. Update on the genetic risk factors for rheumatoid arthritis. *Expert. Rev. Clin. Immunol.* 2010; 6(1): 61–75.

14. Matyska-Piekarska E., Łuszczewski A., Łącki J., Wawer I. Rola stresu oksydacyjnego w patogenezie reumatoidalnego zapalenia stawów. *Postępy Hig. Med. Dosw.* 2006; 60: 617–623.
15. Zimmermann-Górska I. Współczesne podejście do leczenia reumatoidalnego zapalenia stawów. *Alerg. Astma Immun.* 1999; 4: 83–90.
16. Ostanek M., Ciechanowicz A. Czynniki genetyczne w patogenezie reumatoidalnego zapalenia stawów. *Reumatologia* 2009; 3: 143–150.
17. Turesson C., Schaid DJ, Weyand C.M. et al. The impact of HLA-DRB1 genes on extra-articular disease manifestations in rheumatoid arthritis. *Arthritis Res. Ther.* 2005; 7: 1386–1393.
18. Lard LR, Boers M., Verhoeven A. Early and aggressive treatment of rheumatoid arthritis patients affect the association of HLA class II antigens with progression of joint damage. *Arthritis Rheum.* 2002; 46: 899–905.
19. Linn-Rasker S.P., van der Helm-van Mil A.H., van Gaalen F.A. et al. Smoking is a risk factor for anti-CCP antibodies only in rheumatoid arthritis patients who carry HLA-DRB1 shared epitope alleles. *Ann. Rheum. Dis.* 2006; 65(3): 366–371.
20. Kontny E. Patogeneza reumatoidalnego zapalenia stawów. Część I – odpowiedź nabyta, uwarunkowania genetyczne i środowiskowe. *Reumatologia* 2011; 49, 1: 47–54.
21. Lee Y.H., Kim H.J., Rho Y.H., Choi S.J., Ji J.D., Song G.G. Functional polymorphisms in matrix metalloproteinase-1 and monocyte chemoattractant protein-1 and rheumatoid arthritis. *Scand. J. Rheumatol.* 2003; 32(4): 235–239.
22. Tsukahara S., Shinozaki M., Ikari K. et al. Effect of matrix metalloproteinase-3 functional SNP on serum matrix metalloproteinase-3 level and outcome measures in Japanese RA patients. *Rheumatology (Oxford)* 2008; 47(1): 41–44.
23. Dörr S., Lechtenböhrer N., Rau R., et al. Association of a specific haplotype across the genes MMP-1 and MMP-3 with radiographic joint destruction in rheumatoid arthritis. *Arthritis Res. Ther.* 2004; 6: R199–R207.
24. Kozakiewicz A. Wpływ obecności polimorfizmów w genie dla TNF- α na zapadalność i przebieg reumatoidalnego zapalenia stawów. *Reumatologia* 2005; 43 (2): 75–79.
25. Fabris M., Di Poi E., D’Elia A., Damante G., Sinigaglia L., Ferraccioli G. Tumor necrosis factor-alpha gene polymorphism in severe and mild-moderate rheumatoid arthritis. *J. Rheumatol.* 2002; 29(1): 29–33
26. Kaijzel E.L., van Krugten M.V., Brinkman B. M. et al. Functional analysis of a human tumor necrosis factor alpha (TNF-alpha) promoter polymorphism related to joint damage in rheumatoid arthritis. *Mol. Med.* 1998; 4(11): 724–733.
27. Lee Y.H., Rho Y.H., Choi S.J., Ji J.D., Song G.G. Association of TNF-alpha -308 G/A polymorphism with responsiveness to TNF-alpha-blockers in rheumatoid arthritis: a meta-analysis. *Rheumatol. Int.* 2006; 27(2): 157–161.
28. van Krugten M.V., Huizinga T.W., Kaijzel E.L. et al. Association of the TNF +489 polymorphism with susceptibility and radiographic damage in rheumatoid arthritis. *Genes Immun.* 1999; 1(2): 91–96.
29. Langdahl B.L., Lříkke E., Carstens M., Stenkjaer L.L., Eriksen E.F. Osteoporotic fractures are associated with an 86-base pair repeat polymorphism in the interleukin-1-receptor antagonist gene but not with polymorphisms in the interleukin-1beta gene. *J. Bone Miner. Res.* 2000; 15 (3): 402–414.
30. Marinou I., Till S.H., Moore D.J., Wilson A.G. Lack of association or interactions between the IL-4, IL-4Ralpha and IL-13 genes, and rheumatoid arthritis. *Arthritis Res. Ther.* 2008; 10(4): 1–7.
31. Silman A., Pearson P.J.E. Epidemiology and genetics of rheumatoid arthritis. *Arthritis. Res.* 2002, 4 (3): S265–S272.
32. Bang S.Y., Lee K.H., Cho S.K., Lee H.S., Lee K.W., Bae S.C. Smoking increases rheumatoid arthritis susceptibility in individuals carrying the HLA-DRB1 shared epitope, regardless of rheumatoid factor or anti-cyclic citrullinated peptide antibody status. *Arthritis Rheum.* 2010; 62(2): 369–377.
33. Källberg H., Padyukov L., Plenge R.M. et al. Gene-gene and gene-environment interactions involving HLA-DRB1, PTPN22, and smoking in two subsets of rheumatoid arthritis. *Am. J. Hum. Genet.* 2007; 80 (5): 867–875.
34. Arnsion Y., Shoenfeld Y., Amital H. Effect of tobacco smoke on immunity, inflammation and autoimmunity. *J. Autoimmunity* 2010; 34: J258–J265.
35. Hooper M., Kallas E.G., Coffin D., Campbell D., Evans T.G., Looney R J. Cytomegalovirus seropositivity is associated with the expansion of CD4+CD28- and CD8+CD28- T cells in rheumatoid arthritis. *J. Rheumatol.* 1999; 26(7): 1452–1457.
36. Toussiro E., Roudier J. Epstein-Barr virus in autoimmune diseases. *Best. Pract. Res. Clin. Rheumatol.* 2008; 22(5): 883–896.
37. Chen T., Rimpiläinen M., Luukkainen R. et al. Mononuclear cell response to enterobacteria and Gram-positive cell walls of normal intestinal microbiota in early rheumatoid arthritis and other inflammatory arthritides. *Clin. Exp. Rheumatol.* 2002; 20 (2): 193–200.
38. Sokalska-Jurkiewicz M., Wiland P. Dieta w reumatoidalnym zapaleniu stawów. *Terapia* 2009; 3: 1–4.
39. Eerola E., Mötönen T., Hannonen P. et al. Intestinal flora in early rheumatoid arthritis. *Br. J. Rheumatol.* 1994; 33(11): 1030–1038.
40. Wiland P. Czynniki i zdarzenia predisponujące i/lub zmniejszające ryzyko wystąpienia reumatoidalnego zapalenia stawów. Wrocław: Wydawnictwo Medyczne Górnicki 2004.
41. Detert J., Pischon N., Burmester G. et al. The association between rheumatoid arthritis and periodontal disease. *Arthritis Res. Ther.* 2010; 12: 218–225.
42. Kontny E., Maśliński W. Limfocyty B – funkcje i udział w patogenezie reumatoidalnego zapalenia stawów. *Reumatologia* 2006; 44 (3): 150–161.
43. Wisłowska M. Spojrzenie na reumatoidalne zapalenie stawów w XXI wieku. *Probl. Lek.* 2006; 45(2): 43–45.
44. Bartok B., Firestein G. S. Fibroblast-like synoviocytes: key effector cells in rheumatoid arthritis. *Immunol. Rev.* 2010; 233 (1): 233–255.
45. Kunz M., Ibrahim S.M. Cytokines and cytokine profiles in human autoimmune diseases and animal models of autoimmunity. *Mediators Inflamm.* 2009; 979258: 1–20.
46. Goldring S.R. Pathogenesis of bone and cartilage destruction in rheumatoid arthritis. *Rheumatology (Oxford)* 2003; 42 (2): 11–16.
47. Uppal S.S., Raghupathy R., Hayat S., Longenecker J.C., Abraham M., Rawoof P. Disease activity and cytokine production in mitogen-stimulated peripheral blood mononuclear cells from patients with rheumatoid arthritis. *Med. Princ. Pract.* 2010; 19(1): 33–39.
48. Kontny E. Patogeneza reumatoidalnego zapalenia stawów. Część II – odpowiedź wrodzona, nowe cele terapeutyczne. *Reumatologia* 2011; 49, 2: 115–121.
49. Kontny E. Patogeneza reumatoidalnego zapalenia stawów. Część III – cytokiny i procesy destrukcyjne. *Reumatologia* 2011; 49, 3: 180–186.
50. Murphy G.E.J., Xu D., Liew F.Y. et al. Role of interleukin 33 in human pathology. *Ann. Rheum. Dis.* 2010; 69 (Suppl. I): i43–i47.
51. Al-Shukaili A.K., Al-Jabri A.A. Rheumatoid arthritis, cytokines and hypoxia. What is the link? *Saudi. Med. J.* 2006; 27 (11): 1642–1649.
52. Vervoordeldonk M.J., Tak P.P. Cytokines in rheumatoid arthritis. *Curr. Rheumatol. Rep.* 2002; 4(3): 208–217.
53. Walsh N.C., Crotti T.N., Goldring S.R., Gravallese E.M. Rheumatic diseases: the effects of inflammation on bone. *Immunol. Rev.* 2005; 208: 228–251.
54. Ishikawa H., Nishibayashi Y., Kita K., Ohno O., Imura S., Hirata S. Adhesion molecules in the lymphoid cell distribution in rheumatoid synovial membrane. *Bull. Hosp. Jt. Dis.* 1993; 53(2): 23–28.
55. Yang C.M., Luo S.F., Hsieh H.L. et al. Interleukin-1beta induces ICAM-1 expression enhancing leukocyte adhesion in human rheumatoid arthritis synovial fibroblasts: involvement of ERK, JNK, AP-1, and NF-kappaB. *J. Cell. Physiol.* 2010; 224 (2): 516–526.